

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

CÍME: műfaj- és témamegjelölő, ld. *Isteni színjáték (Divina Commedia)*; *Emberi színjáték, (La Comédie humaine)*

SZERZŐJE: Madách Imre, a „sztrigovai remete”; egyidős Petőfivel (0), köznemesi családba született, apját 11 évesen veszítette el (1), a váci piaristáknál tanult, majd Pest-Budán bölcész-és joghallgató, a reformkor virágzó közegében. Fiatalon aljegyző, táblabíró Nógrád vármegyében; betegsége ellenére részt vesz a szabadságharcban, ha nem is fegyverrel; később őt is meghurcolják (2). Fráter Erzsébetet („... mint egy lidércke, mely éjjel (...) bolyong, örvény fölébe csal és megfoghatatlan”) anyja és barátai intésének ellenére veszi feleségül, 9 évvel később, mély kapcsolati válság után elválnak (3).

(Miert ezeket az életrajzi elemeket emeltem ki? (0) Kor- és korszellem jelentőségének tekintetében, kultúraszöveti szempontból nem kell magyaráznom a Petőfi-kortárság jelentőségét, pláne, hogy Madách továbbélő, (1) az apa alakja a későbbi pszichológiai vizsgálatok szerint fontos a felettes én kialakulásában, amit gyakran társítanak az istenképzetekkel; na, most képzeld el, hogy egyáltalán nincs (ld. majd József Attila), vagy épp tizenéves korában veszíti el (maga Madách), amikor a gyerek kiválik a család „Édenéből”. (2) A szabadságharc bukásának és a megtorlások hatásait nem is részleteztem, de képzelheted, hogy fontos lehet Madách történelemképének formálódásában, (3) szerencsésnek nem nevezhető házassága Éva alakjának megformálásához nyilván hozzájárult, de vegyük észre, hogy ehhez képest képes eltávolodva, a magasból szemlélni a nő édeni eredetét:

„Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összesűrve.
Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.”)

KELETKEZÉSE: 1859. február – 1860. március; Madách 1861 májusában elküldte Aranyak, aki elsőre nem ismerte fel a mű jelentőségét (emlékezz, hogy élte meg Arany a hivatalnoklét gyötrelmeit: „Oh, mily tömeg! s én egyedül, / Útam habár közé vegyül: / Érzem, mint csónak a habot, / Hogy átmenet mind rám csapott ... / Tovább! tovább!”; Az örök zsidó, 1860), majd 1861 őszén már elismerő levélben kereste fel Madáchot, felajánlva, hogy nyelvezetén itt-ott készséggel segítene igazítani. 1862 januárjában jelent meg először.

MŰFAJA: (a) romantikus világdrama (ld. Goethe *Faustja*, Byron *Káinja*, Shelley *A megszábadított Prométheusz*), (b) emberiségköltemény: a nemzeti témán felülemelkedő, (c) drámai költemény (*Csongor és Tünde*), (d) kétszintes dráma, vagy (e) egyszerűen könyvdrama. Benne a mítoszok, a középkori misztériumjátékok, haláltáncok motívumaival.

KÉRDÉSFELVETÉSEI:

- mi az ember helye a világban
- mi adhat az ember életének célt és értelmet
- létezik-e szabad akarat
- miben és mekkora mértékű döntési szabadság illeti

A híres három kérdés Kanttól: 1. mit lehet tudnom? (ismeretelmélet, episztemiológia), 2. mit kell tennem (etika)?, 3. mit szabad remélnem (hit)?

TÉRSZERKEZETE:

- a keretszínék színtere a transzcendens égi szféra, illetve a mitikus határtartományok, az édenkert és a pálmafás vidék, a kiűzetés helyszíne
- az álomszínék színtere a Föld (illetve Ádám tudata), illetve az űr (kettő helyszín ismétlődik, a paradicsomon kívüli pálmafás vidék és Prága: ezek fogják közre Ádám álmát és álombeli álmát)

IDŐSZERKEZETE:

- a mennyeké a végtelen idő, a drámai „cselekmény” indulása a szellem anyaggá válásának mozzanata
- az emberhez a paradicsomban mitikus idő kapcsolódik, majd a bűnesetet követően vettetik a véges idő világába

CSELEKMÉNYE: A világteremtését követően annak két kétféle értelmezése szembesül egymással: az angyalok dicsőítik az Alkotó művének tökéletességét (benne az ellentétek komplementaritását, azoknak egymást harmóniává kiegészítő voltukat hangsúlyozva), míg Lucifer silánysága és értelmetlensége miatt gúnyolja azt (kizáró ellentéteket felállítva, amelyek egymás ellen hatnak, csak hiábavaló küzdelmet és zavart eredményeznek). Jussát követeli, ami az Édenkert két fája lesz: a tudásé és az örök életé. Kettejük „versengése” a fő cselekmény, ám az ember az, akin eldől majd annak kimenetele.

SZERKEZETE:

a menny: teremtés – dicsőítés – viszály és versengés az Úr és Lucifer közt
átmeneti tartományok: a paradicsom, a bűnbeesés helye; Édentől keletre, a kiűzetés, Ádám álma
történelmi helyszínek, Ádám álmodó tudatában „Vergiliusa” Lucifer, „Beatricéje” Éva

álomszín	idézet	eszme
Egyiptom	„Erősebb lett az ember, mint az Isten.”	nagyság
Athén	„Eljöttem, hogy küldöimnek kezébe / A felséges nép kezébe téve / Hatalmamot, beszámoljak neki.”	közösség
Róma	„Mért is vonz az a kék Tantalusként?”	örömelv, hedonizmus, kék
Konstantinápoly	„Vagy nem látjátok ezt a szent jelet, / Testvéreileg mely egy célhoz csatol?”	hit és szeretet, testvériség
Prága I.	„Hisz nekem nem kell semmi a világon, / Csak az éj és tündöklő csillaga.”	tudomány
Párizs	„Szabadság, egyenlőség, testvériség!”	szabadság, egyenlőség, testvériség
Prága II.		
London	„Az élet áll most teljesen előttem, / Mi szép, mi buzdító versenydala.”	szabad verseny
falanszter	„Mi eszme az, mely a széles világot / Eggyé olvasztja”	(ridegen) ésszerű szervezettség
az űr	„Érzem, mi hitvány a föld, hogy magas / Lelkem lezárja, s vágyom el köréből.”	anyagtalan, tiszta szellemi lét
eszkimósín	„Szörnyű világ! – csupán meghalni jó!”	vegetatív-anyagi létállapot, eszme nélküli

Az álomszínek szerkezete hasonló: a középpontban mindig egy Ádám által az előző színben megfogalmazott eszme megvalósult formája áll. A megvalósulás azonban rendre annak a tapasztalatához juttatja Ádámot, hogy az eszmék megvalósulásuk során szükségképpen elkorcsosulnak. Csalódása szükségszerű: részint mert Lucifer manipulálja a folyamatot, másrészt mert az ember esendő természetű, tökéletlen lény.

Ádám a konstantinápolyi színig aktív formálója a történelemnek, utána már szándék csupán szemlélődő, csak Éva által vonattatik be a színek cselekményébe.

Három kísérletet tesz a világból kivonulásra: az ifjú Ádám a kékbe (Róma), az érett férfi a tudományokba (Róma) menekül. Az idős Ádám pedig az űrjelenetben a lélek tiszta állapotába kívánna átlépni.

átmeneti tartomány: Ádám ébredése („Miért, miért e percnyi öntudat, / Hogy lássuk a nemlét borzalmait?”), végső kétségbeesése („Egy ugrás, int utolsó felvonás... / S azt mondom: vége a komédiának.”), Éva „evangéliuma” („Anyának érzem, óh, Ádám, magam.”) és az Űr rendelkezései (Luciferhez: „De bűnhődésed végtelen leend / Szüntelen látva, hogy mit rontni vágyol, / Szép és nemesnek új csirája lesz.”, Ádámhoz:

„Karod erős - szived emelkedett:
Végtelen a tér, mely munkára hív,
S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd
Szüntelenül, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd. S ha tettdús életed
Zajában elnémul ez égi szó,
E gyöngé nő tisztább lelkülete,
Az érdekek mocskától távolabb,
Meghallja azt, és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni.(...)
Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!”)

SZEREPLŐK:

az Űr

a művet kétszintes drámaként tekintve a mű normaadó szintjének központi alakja, benne a kanti eszmék szerint a FÖJÓ megjelenítője: egy nyelvi aktusban (később úgy mondjuk: performatívum) teremti a világot, amelyben az eszme megtestesült, anyaggá formálódott. A teremtett világ teljességét kiegészítő ellentétek jellemzik (fény-árnyék, gyöngé-erős, fenyegető-védelmező, szép-rút, véges-végtelen, változó-változatlan, születő-enyésző stb.) A főangyalok szerint megtestesíti az Eszmét (értelem, abszolút szellem), az Erőt (mozgás, változás, dinamizmus; akarat) és a Jóságot (erkölcsi tökéletesség, gondviselés, érzelem). Dicsőítésük udvari szertartással alakulva parodisztikus-ironikus tartalmat nyer, ebben jelenik meg Lucifer, méltatlan játéknak nevezve azt.

Az álomszínekből az Űr hiányzik, csak Éva homályos paradicsomi emlékei és a nő szerepeihez kapcsolódó fényszimbolika (ld. a londoni szín végén: „Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál! / Ne hidd, hogy éjed engem eliaszt: / A por hull csak belé, e föld szülötte, / Én glóriával átállépek azt. / Szerelem, költészet s ifjúság

Nemtője tár utat örök honomba; / E földre csak mosolyom hoz gyönyört, / Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.”)

A 15. színben visszatérve kijelöli az ember illetékességi körét a tudás és a hit vonatkozásában.

Lucifer,

a lázadó főangyal a normaadó szint másik fő képviselője, a TAGADÁS elvének megtestesítője. Ő a gondolkodó **kétkedés**ből, a szkepszisből, míg az Úr a hitből indul ki; így jelenhet meg a **remény**, hit és tudás szintézise; valamint a **választás lehetősége** jó és rossz között: a két kategória a földi szférában (a kétszintes drámák normakövető szintjén) metszi egymást, így válhat a mű központi kérdésévé a **szabad akarat** problémája is.

Ádám

az Úrral kíván vetekedni: **időtlen alkotással** (Egyiptom), **tudással** (Prága), a **tiszta szellemi létbe** emelkedéssel (Úr).

A teremtés legnagyobb eredménye, a teremtett anyag benne ébred **öntudatra**; Lucifer rajta keresztül tagadhatja a teremtést és magát az Urat: ha Ádám öngyilkosságával megtagadja önnön létét, a teremtés tagadását is beteljesíti.

Ádám az isteni tudás eléréseért, Éva a fiatalságért adta fel a paradicsomi lét állapotát.

Az álomszínekben csak Lucifer szerepel az égi szférából, az Úr csak a nőiség bizonyos vonatkozásaiban idéződik meg.

Lucifer hideg racionalitásával tudásvágya köti össze, míg hite, küzdésvágya szembeállítja annak kételkedő tagadásával.

Az álomszínekben különböző eszmék által törekszik megvalósítani önmagát, a történelem keretei közt teremteni meg tökéletes valóját; a 15. színben azonban világossá válik, hogy ez meghaladja illetékességi körét, legmagasabb lehetősége dönteni jó és rossz között. („*Ez a mi munkánk; é s nem is kevés.*” – J. A.)

Éva

a sejtelmek, az érzelmei, a nőisége komplementaritásban áll Ádám tudásszomjával, tapasztalásával, férfi voltával: így alkotják együtt az első emberpárt; Éva emlékezik és emlékezteti Ádámot az álomszínekben a teljességet jelentő mennyre. Őt fűzi mély, ösztönös kapcsolat az Úrhoz.

Ádám számára – Dante Beatricéjéhez hasonlóan – a cselekvés, akarat ürügye, ideológiája, az élet értelme és célja.

Szerepe azonban kettős: hol támasz és megtartó erő (Athén, falanszter), hol szerelmi kalandokba bonyolódó feleség vagy bűnre csábító-csábítandó lány (Prága, London, Párizs). A jóhoz és a rosszhoz is kapcsolódó figurája a kiemelt helyzetű és szerepű párizsi színben megkettőződve jelenik meg (márkinő és felgerjedt pórő).

Áldott állapotának bejelentése nyomán adja fel Ádám önpusztító tervét, ami az emberi történelem kezdetét jelenti. Ő őrzi az élet misztériumát, ezért válthatja meg a férfit a haláltól; maga a fogantatás az isteni kegyelem megnyilvánulása.

E négy szereplő ugyanakkor felfogható úgy is, mint a lírai tudat, az egyes ember összetett személyiségének különböző perszónákba való kivetülése. A fél évszázaddal később kibontakozó analitikus pszichológia értelmezése szerint a felettes én, az infernális id, a női és férfi lélek rész (anima és animus) a személyiségünk integráns összetevője. (Erősen egyszerűsített és vegyített értelmezés, vigyázat!; de szerintem hasznos.)

ALAPESZMÉK:

szabadság (ld. Petőfi, volt)

küzdés (lesz Adynál)

ellentézettség (komplementaritások, polarítások; lesz József Attilánál)

FILOZÓFIAI VONATKOZÁSOK:

KANTI „VÁLASZTALANSÁG”

Nem létezhet racionális metafizikai bizonyosság; így maradhat meg a felvilágosult ember számára hit lehetősége.

HEGEL DIALEKTIKÁJA

E szerint a történelmi fejlődés mindig ellentétek nyomán valósul meg: valamely eszme (tézis) megvalósulása során önnön ellentétébe fordul (antitézis), majd ezek egy új eszmében olvadnak egybe (szintézis)

szín	tézis	antitézis	szintézis
Egyiptom	rabszolgaság	egyen szabadsága	egyéni szabadság mindenki számára
Athén	egyéni szabadság mindenki számára	népakarat (manipulált)	menekülés a gyönyörbe

Róma	menekülés a gyönyörbe	testvériség (pl. a közös emberi végben, a halálban)	testvériség minden ember számára (kereszténység)
Konstantinápoly	testvériség minden ember számára (kereszténység)	a „vérengző” kereszt, vallásháborúk	menekülés a tudományba
Prága	menekülés a tudományba	a tudós társadalmi kiszolgáltatottsága	menekülés az álomba (az álomban)

A párizsi színben találja meg a szabadság – testvériség – egyenlőség koreszméjében a legmagasabb rendű egységet, innen ennek legteljesebb megvalósításáért folyik a küzdelem, persze itt is eltérülésekkel.

szín	tézis	antitézis	szintézis
London	szabadság	szabadverseny	egyenlőség
falanszter	egyenlőség	„egyenlősdí”, a személyiség megszűnése	menekülés a Földről
az úr	menekülés a Földről	az ember természeti kötöttségei	testvériség
eszkimószín	testvériség	az embert imádó ember	

POZITIVIZMUS

A **pozitívizmus** egy filozófiai irányzat, a 19. század második felében és a 20. század elején volt jellemző az európai filozófiában. Jellemzője a filozófia tudományos jellegű, racionális megközelítése és a tudomány pozitív szerepének hangsúlyozása az életünk javításában. A pozitívizmust elsőként Auguste Comte foglalta össze, de jelentős még John Stuart Mill és Ernst Mach jelenléte is az irányzatban. Szemléletében egyesül a felvilágosodás racionalizmusa és a hegeli dialektika, de főleg a tényiszteletre épül. Az embert természeti lényként fogja fel, nem társadalmi lényként, továbbá kimondja, hogy az embernek nincs szabad akarat, tehát nem dönthet saját belátása szerint. Lucifer alakjához kapcsolódik a legerősebben.

LIBERALIZMUS

A **liberalizmus**, más néven **szabadelvűség**, a szabadságot jelentő liberty szó után alapvetően a személyes szabadságon és törvény előtti egyenlőségen alapul, vagyis a szabad gondolatok széles spektrumát jelentő eszmerendszer, melyek közös vonása, hogy az egyén szabadságát jelölik meg mint legfontosabb politikai célt.

Az először Adam Smith által megfogalmazott gazdasági liberalizmus támogatja a szabadpiacot és a szabadkereskedelmet, klasszikusai hittek abban, hogy egy láthatatlan kéz spontán rendet alkot az eredendően szétartó egyéni szándékok és tettek szövevényéből, s a sok egyéni érdek végeredményben a közjó növekedéséhez vezet, feltéve, hogy a minimális információ és igazságszolgáltatás rendelkezésre áll mindenki számára, azaz senki sem lophat, vagy alkalmazhat kényszert másokkal szemben.

A kulturális liberalizmus az egyéni jogokra koncentrál, a lelkiismeret és az életmód szabadságára, köztük olyanokra mint a szexuális szabadság, vallásszabadság, megismerés szabadsága, vagy azon alapelvek, miszerint az állam ne hatoljon az egyén magánéletébe. A londoni színben fontos szerepű.

MECHANIKUS MATERIALIZMUS

A világnézeti-filozófiai hatások között Világos után, kétségtelenül a leghevesebbnek és legradikálisabbnak a német mechanikus materializmus behatolása mutatkozik. A mechanikus materializmus képviselői az ötvenes évek folyamán Németországban a főleg Schelling által képviselt spekulatív idealista „természetfilozófia fia” ellen léptek föl, hogy a modern természettudományok alapján alkossanak tudományos világképet. Ludwig Büchner könyve (*Kraft und Stoff*), melynek a címe szinte – Madáchnál is felbukkanó – szállóige lett: *erő és anyag* – a világ lényege. Az anyag örök: sem nem teremthető, sem meg nem semmisíthető, így tehát örök a világegyetem is; a természet feltételezett célszerűsége csak az anyag és erő természetének szükséges következménye; a gondolat sem független az anyagtól, az agyvelőtől; nincs halhatatlan lélek, nincs szabad akarat, nincs természetfeletti teremtmény. A mechanikus materialisták tagadták a valláserkölcsei világnézet minden lényeges tételét és a természettudományok világnézeti általánosításának igényével léptek föl. Lucifer alakja kapcsán szokás emlegetni.

UTÓPISTA SZOCIALIZMUS

Utópista szocializmus (gyakran utópikus vagy utópisztikus is) néven a közösségi tulajdonon alapuló ideális államra vonatkozó korai, 1848 előtti elméleteket foglaljuk össze. A legismertebb utópista szocialista gondolkodók Henri de Saint-Simon, Robert Owen és Charles Fourier voltak.

Az utópista szocialisták maguk nem használták ezt az elnevezést. Karl Marx és Friedrich Engels használta először ezt a meghatározást a Kommunista kiáltványban, 1848-ban, majd később a szocialista gondolkodók széles körben alkalmazták ezt a terminust azokra a korai szocialista vagy kvázi-szocialista gondolkodókra, akik elméleti modelleket dolgoztak ki egyenlősítő, kommunista államalakulatok létrehozására anélkül, hogy foglalkoztak volna ezen társadalmak létrehozásának konkrét lehetőségével, megvalósítási módjaival. A falanszter kapcsán szokás őket emlegetni.

TUDOMÁNYOS, ÁLTUDOMÁNYOS VONATKOZÁSOK:

FRENOLÓGIA

Egy áltudomány, amely 1810 és 1840 között volt különösen népszerű, és melynek középpontjában az emberi koponya mérései álltak. A frenológusok úgy gondolták, hogy az ún. „agyi dudorok” meghatározhatják az ember jellemvonásait. A dudorok minden ember esetében eltérő helyen vannak, amelyek az egymástól független mentális képességekkel vannak kapcsolatban. Azt gondolták, hogy a koponyacsont hozzáigazodott az agy egyes sajátos területeinek különböző méreteihez. Tehát az emberi koponya külső jellemzői alapján következtetni lehetett az ember értelmi képességére és jellembeli tulajdonságaira. Mint egyfajta személyiségelméletet, a frenológiát fejlődésnek lehet tekinteni a régi orvosi elméletekhez képest. Emlékezz, hogy megjelent a Goriot apóban is.

ENTRÓPIATAN, HÓHALÁL

A termodinamika II. főtételeből következő állapot, melyet a világegyetem egészében jelentkező teljes kiegyenlítettség, többek között a hőmérsékletkülönbségek eltűnése jellemez. - Ha a hóhalál bekövetkezik, a különböző térbeli tartományok tartalma következmények nélkül fölcserélhető. Ilyen világban semmilyen elkülöníthető szerveződés, így élő sem létezhet.

NYELVI MEGALKOTOTTSÁG:

A drámai jambusok közé sok helyütt vegyülnek trochaikus sorok; hangneme jellemzően patetikus, Lucifer szólamában gyakran jelenik meg az irónia, sőt a szarkazmus. Arany nyelvi-stiláris jellegű javításai több ponton befolyásolták a szöveg jelentését; egy példa: az utolsó szín elején Ádám nemcsak az Úrral, hanem Luciferrel is szembe akar szállni. A rettentő képek láttán saját kezébe kívánja venni sorsát. Mindkettőjükkel szakítva öntörvényűen akar véget vetni a „komédiának”. Az eredeti sor így hangzott: „*Dacolhatok még istennek, neked*” (tudniillik Luciferrel is). Arany stilárisnak szánt javítása – „*Dacolhatok még isten, véled is.*” – gyökeres jelentésbeli változást eredményezett. Az eredeti szöveg ugyanis azt jelzi, hogy Ádám erénnyel és bűnnel egyaránt szakítani akar, vagyis nem dönt két választási lehetősége közt. Az eredeti irányba Éva helyezi vissza a cselekvéssort, hiszen áldott állapotának bejelentésével arra döbbenti rá Ádámot, hogy erény és bűn tárgyában dönthet, de létének kérdésében nem. Öröklét vagy pusztulás egyaránt az ember döntési körén kívül esik.